

POJETÍ DIDAKTIKY VE SVĚTLE OBSAHOVÉ ANALÝZY

LENKA HLOUŠKOVÁ

Anotace: Příspěvek shrnuje dílčí závěry obsahové analýzy učebnic didaktiky pro učitelské ústavy ze 70. - 80. let 19. století, které jsou chápány jako významný druh historického pramene pro rekonstrukci pojetí didaktiky, jeho variability a směrů vývoje ve druhé polovině 19. století.

Učebnice jsou dlouhodobě cenným zdrojem pedagogického výzkumu z různých úhlů pohledu. Nežívám se na učebnice jako na didaktický text, a nezaměřuji se tedy na jeho vlastnosti, funkce, parametry a s tím související otázky tvorby učebnic. Učebnici ve svém příspěvku představuji jako primární historický pramen, který do určité míry (protože jsou primárně určeny k didaktickému účelu) reprezentuje daný stav soudobého didaktického myšlení. Východiskem mi je vztah věcného obsahu učebnice ke svému oboru nebo praktické činnosti. Z hlediska výzkumu současných učebnic není tato úvaha nijak významná a pro mnohé zcela samozřejmá, ale z hlediska historického výzkumu se domnívám, že analýzy učebnic nabízejí možnost rekonstruovat stav dané vědy. Učebnice didaktiky jsou základním primárním pramenem dané doby pro didaktiku druhé poloviny 19. století.

Učebnice analyzuji metodou obsahové analýzy, kterou tedy považuji nejen za metodu analýzy textu, ale i jako metodu využitelnou v historickém pedagogickém výzkumu. Výraznou přednost obsahové analýzy učebnic jako historického pramene tohoto období vidím zejména v hledání specifík soudobého didaktického myšlení, která mohou v pedagogických monografiích konce 19. století unikát. Jako metoda historického výzkumu nabízí např. možnost interpretace didaktického myšlení jednotlivého autora, ale také přispět k rekonstrukci těchto okruhů výzkumných otázek:

kdo patří mezi představitele didaktiky

jaké okruhy problémů řeší soudobá didaktika

jaký pojmový aparát didaktika využívá a jak dochází k jeho obohacování

jaký je vztah mezi didaktickou teorií a praxí

jaké příbuzné obory jsou určující pro konstituování a změny v didaktickém myšlení

jakým směrem se ubíral vývoj didaktického myšlení.

K analýze jsem si vybrala tři učebnice didaktiky pro učitelské ústavy ze 70. – 80. let 19. století, které vznikly z potřeb didaktické praxe i samotných autorů k jejich vlastní práci. Jejich autoři jsou v didaktice odborníky (učitelé).¹ Základní jednotkou obsahové analýzy jsou vytvořené kategorie na základě obsahových celků učebnic. V následující tabulce uvádím proporce jednotlivých kategorií (v počtech stran) u každého autora, což má vypovídající hodnotu o okruzích problémů řešených soudobou didaktikou.

Tabulka: Obsahové zaměření didaktiky

Kategorie/Autor	Macháč		Šimek		Lindner	
	počet stran	strany knihy	počet stran	strany knihy	počet stran	strany knihy
Didaktika	1	67	1	1 - 2	6	1 - 6
Zásady (pravidla) vyučování	14	71-82, 92-94	14	4 - 19	17	64 - 69
Obsah vyučování	1	71-72, 75	1	3 - 4	12	36 - 47
Metody vyučování	7	82 - 89	28	19 - 46	17	48 - 64
Učitel	3	70, 90-92	13	164 - 176	2	86 - 88
Školy	2	68 - 69	1	2	5	82 - 86
Školní kážně	1	89 - 90	12	151 - 163	0	0
	počet stran	strany knihy	počet stran	strany knihy	počet stran	strany knihy

Z hlediska proporčnosti jednotlivých obsahových celků se u Macháče jasně ukazuje obsahový důraz obecné didaktiky na pravidla vyučování. Kategorie pravidel vyučování se u Macháče i Šimka vztahují k učiteli, žákovi a obsahu vyučování. U Šimka jsou proporčně přibližně stejně zastoupeny kategorie didaktických pravidel, učitele a školní kážně. Kategorie obsahu u něho zůstává v obecné didaktice na okraji pozornosti, protože se podrobně věnuje jednotlivým předmětům a jejich didaktice ve speciální metodice. Ta zabírá jednu kapitolu v rozsahu 104 stran (ze 176). O autorově směru k metodičnosti

¹ Antonín Macháč – hlavní učitel, ve školním roce 1878/79 až 1879/80 zástupce ředitele na českém c. k. ženském učitelském ústavě v Brně. Vyučoval český jazyk, německý jazyk, zeměpis, dějepis, didaktiku a dějiny pedagogiky. Ředitelem ústavu je Emilian Schulz, který je v záznamech vypisován jako vyučující pedagogiky. Schulz je také spoluautorem učebnice „Základové logiky a didaktiky“. Brno. 1877

František Šimek - působil na učitelském ústavu v Soběslavi
Gustav Adolf Lindner

didaktiky napovídá i 28 stran věnovaných didaktickým metodám, které jsou propojeny s příklady jejich aplikačního využití v jednotlivých vyučovacích předmětech.

Lindner věnuje ve srovnání s ostatními autory velkou pozornost vymezení didaktiky včetně základních pojmů jako např. vyučování a vzdělání, což se projeví i ve frekvenční analýze. Kategorie pravidel a metod vyučování jsou opět stěžejními otázkami v jeho didaktice a navíc výrazně posiluje kategorii vzdělávacího obsahu. Kategorie učitele zůstává jakoby na pozadí, ale je nutné přihlédnout k formulaci didaktických zásad, které se jednoznačně obrací pouze k učiteli. Kategorie školní kázně, která se objevuje u obou výše zmíněných autorů (i když Macháč zmiňuje, že je to otázka i pedagogiky), přenechává pedagogice.

Dále obsahová analýza učebnic zahrnuje tyto části:

1. stručný popis každé učebnice
2. pojmovou analýzu v kategorii didaktika
3. frekvenční analýzu jednotlivých skupin pojmů v kategorii didaktika
4. citační analýzu
5. strukturní analýzu na jejímž základě jsou popsány pojetí didaktiky u jednotlivých autorů

Specifikem výše uváděných učebnic je, že autoři zřídka anebo nepřesně citují zdroje, ze kterých vycházelí. Tím více nabývá na významu pojmová analýza a s ní spojená frekvenční analýza pojmového aparátu daného autora, zejména pro zachycení vlivů v souvislosti časového posunu v didaktickém myšlení.

Při strukturní analýze vycházím z pojmové analýzy. I přes omezený rozsah pramenného materiálu, na kterém jsem realizovala pojmovou analýzu, i časového rozpětí vzniku jednotlivých učebnic, jsem se pokusila najít variabilitu v pojetí didaktiky 70. – 80. let 19. století v česky mluvícím prostředí.

Vlastní analýzy jednotlivých učebnic

Učebnice Emiliana Schulze a Antonína Macháče je rozdělena na dvě samostatné části. Autorem podstatně rozsáhlejší první části „základů logiky“ (str.1-64) je Emilian Schulz. Základy didaktiky, jejichž autorem je **Antonín Macháč**, tvoří druhou část knihy v rozsahu 28 stran (str.67-94). Autor ji chápe jako soubor nejdůležitějších didaktických zákonů popsaných v co nejstručnější podobě. Předpokládá, že je učitel v praxi rozvine, a dodá jim životnosti tak, aby učení podle nich bylo vzdělávacím učáním.

Z celkového počtu slov (206) jsou nejfrekventovanější pojmy: didaktika (7), metodika (6), učení (6) pedagogika (5). Autor uvádí, že využil díla

Komenského (bez přesné citace díla), Vorbesovu Didaktiku a vzorem mu byl Schmied (ředitel a učitel didaktiky na učitelském ústavě v Olomouci). Dále cituje platnou legislativu (říšský zákon ze dne 14. 5. 1869, výnos c. k. zemské školní rady ze dne 24. 1. 1876 pro Markrabství moravské, školní a vyučovací řád z roku 1870).

A. Macháč chápe didaktiku jako nauku, teorii o vyučování. Zabývá se hledáním zákonů a pravidel učení a tedy odpovídá na otázku: jak učit. Učení je činnost, kterou přivádíme člověka k vědám a praktickým činnostem. Tím vychováváme duši a učení je tedy jedním z výchovných prostředků. Pedagogika vychází v jeho pojetí z dualismu těla a duše a výchova duše je jednou stránkou pedagogiky. Didaktika se tak stává součástí pedagogiky. Vyučování může probíhat v rodině nebo ve škole. Autor se dále zaměřuje na školní vyučování, kde vystupují tři činitelé vyučování (učeň, učitel, učební předmět). Obecná metodika se zabývá metodami, které se vztahují ke všem činitelům vyučování, a zároveň uvádí didaktická pravidla do praxe. Pokud přihlížíme pouze k metodám vyučovacího předmětu, hovoří o speciální metodice. Vztah mezi didaktikou a metodikou řeší jako vztah mezi teorií a praktickým uplatňování teorie. Za pomocné vědy vymezuje didaktice antropologii, somatologii, psychologii a logiku.

Učebnice **Františka Šimka** je druhým dílem učebnice vychovatelství pro „kandidáty učitelství, učitele a pěstouny mládeže“ (v celkovém rozsahu 176 stran a přílohy - rozdělení hodin pro veškeré druhy obecných škol). Kniha zahrnuje všeobecnou didaktiku (str. 1 - 46), speciální metodiku jednotlivých předmětů (náboženství, vyučování jazyku, čtení, psaní, mluvnici, slohu, počítání, přírodověda, zeměpis, dějepis, kreslení a geometrie, zpěv, tělocvik na stranách 47 - 150), kapitulu o školní kázní (str. 151 - 163), o povinnostech a vlastnostech učitelů (str. 164 - 176).

Autor cituje Komenského myšlenky bez uvedení díla. Z hlediska frekvenční analýzy realizované na 385 slovech, zaniká pojmová přesnost v literárním stylu psaní, ve kterém je patrná inspirace stylem J. A. Komenského.

Didaktika je záramována do kontextu hledání účelu lidského života ve sféře lidského světa i mimo něj. Z účelu lidského života vychází i účel vyučování. Jedinec je vržen do zlého světa. Z něho je nutné vybírat pouze dobré a to lze pouze za pomoci druhých lidí (např. rodičů a učitelů). Jen tak může člověk dosáhnout účelu lidského života, který je před něho postaven. Z hlediska včasné připravenosti k tomuto účelu je nejlepším obdobím dětství. Autor opět vychází z dualismu těla a duše člověka, kde výchova rozvíjí všechny vlohy člověka. Výsledkem vyučování jsou osvojené vědomosti a zručnosti,

kteře jsou podmíněně právě rozvojem vloh těla i duše. Didaktika je pak v jeho chápání především uměním, ale i vědou „jak hbitě, lahodně a na jisto vyučovati“ tomu, co je potřebné pro přítomný i budoucí život. Chybí vymezení věd, které by souvisely s předmětem didaktiky.

Poslední analyzovanou učebnicí je učebnice Všeobecné vyučování od **G. A. Lindnera**. Její první české vydání je z roku 1878. Volně navazuje na učebnici pedagogiky „Všeobecné vychovatelství“. Obě učebnice byly sepsány pro potřeby učitelských ústavů podle požadavků organizačního statutu těchto ústavů vydaného roku 1874. Předmětem analýzy je až druhé upravené vydání „Všeobecného vyučování“ z roku 1882. Učebnice zahrnuje vymezení základních pojmů, tak jak je obvyklé při vědecké práci a následuje úvod, ve kterém se zabývá tvary myšlení - pojmy, soudy, úsudky (v rozsahu 29 stran z 88 stran). Logika, na jejímž základě stojí vědecké myšlení, je podle Lindnera nezbytným základem pro správné vyučování, protože logicky uspořádané učivo se snadno osvojí. Po tomto úvodu následuje vlastní část vyučování, která zahrnuje předměty vyučování, všeobecnou metodiku, zásady vyučování a končí osobami a místnostmi vyučování. Přílohou je přehled vyučovacích metod. Učebnice má poznámkový aparát.

Pojmová analýza v kategorii didaktika naznačuje nejvyšší míru pojmové přesnosti oproti předchozím autorům. Z celkového počtu 969 slov jsou nejfrekventovanějšími pojmy: vyučování (39), učivo (14), představy (11), učeň (10), didaktika (10). Lindner cituje Komenského, Pestalozziho, Jacota, Diesterwega, Sokratese, Herbartu, Quintiliana, Guizota a z legislativy školní a vyučovací řád z roku 1870 a říšský zákon ze dne 14. 5. 1869.

Lindnerovo vymezení didaktiky jako nauky i umění je dáno specifickým účelem vyučování, které je ve službě výchovy. Předmětem didaktiky je tedy pouze vychovávací vyučování (nepřímé vychování), které se vztahuje k celé osobnosti a jehož výsledkem je celistvé intelektuální vzdělání. Zároveň je toto vyučování jedním z prostředků výchovy (vedle zkušenosti a obcování ve společnosti). Vzdělávací účinek (přírůstek vědomostí a dovedností) je dán činnostmi vyučujícího (učitele), učícího se (žáka) a učiva, při nichž se využívají nejrůznější prostředky vyučování. Obsah didaktiky kopíruje členění učebnice do jednotlivých kapitol. Jako pomocné vědy didaktiky specifikuje psychologii a logiku.

Závěr:

Didaktiku chápou výše zmiňovaní autoři podobně jako Komenského, který je nejčastěji citovaným autorem v analyzovaných učebnicích,

jako teorii (vědu) i jako umění. Řešení vztahu teorie a praxe vyučování se přesouvají do metodiky. Didaktika postavená na dvou různých psychologických východiscích (dualismus těla a duše – Macháč, Šimek, celistvé chápání osobnosti – Lindner) se obohacuje o teorie příbuzných věd při zachování specifičnosti vlastního obsahu, a tím také tenduje k chápání didaktiky jako vědy v těsné souvislosti s pedagogikou.

Literatura:

- Lindner, G. A.: Všeobecné vyučování. Vídeň. Nákladem A. Pichlerovy vdovy a syna, 1882.
- Schulz, E., Macháč, A.: Základové logiky a didaktiky. Brno. Vlastním nákladem, 1877.
- Šimek, F.: Vychovatelství pro kandidáty učitelství, učitele a pěstouny mládeže vůbec. II. díl Didaktika. Praha. Nakladatel Fr. A. Urbánek, 1875.

AUTOR – KONTAKT:

Mgr. Lenka Hloušková
Ústav pedagogických věd
Filosofická fakulta
Masarykova univerzita
Arne Nováka 1
Brno

Tel.: (05) 411 211 39
E-mail: hlouskov@phil.muni.cz

Schéma didaktiky A. Macháče

ČLOVĚK

antropologie

pedagogika

tělo

výchova

duše

V

Ý

CH

O

V

A

psychologie

somatologie

logika

DIDAKTIKA

zákony

pravidla

vědy

nauka o vyučování

umění

domácí vyučování
rodiče

školní vyučování
škola

učení

učitel

učební předmět

metodika

metoda

všeobecná

speciální

VYCHOVANÝ ČLOVĚK